

JASUROVA ROBIYAXON SARDORBEK QIZI

Andijon davlat chet tillari instituti talabasi
Ilmiy rahbar: Odilova Gulchiroy Husniddin qizi
E-mail: jasurovarobiyaxon@gmail.com
Andijon, O'zbekiston

“DEVONU LUG‘OTIT TURK” – QADIMGI TURKIY DUNYO ENSIKLOPEDIYASI

Iyun
2026

Annotatsiya: Ushbu maqolada XI asr olimi Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari ilmiy-nazariy jihatdan o‘rganiladi. Asarda turkiy xalqlarning til tizimi, madaniy hayoti, urf-odatlar va dunyoqarashi haqida muhim ma’lumotlar mujassam. Tadqiqotda ayrim qadimgi so‘zlarning hozirgi o‘zbek tilidagi shakllari bilan taqqoslanishi orqali ularning fonetik, morfologik va semantik rivojlanishi tahlil qilinadi. Maqola Koshg'ariy merosining bugungi tilshunoslikdagi o‘rni, turkiy tillar tarixini o‘rganishdagi ahamiyati hamda asarning ensiklopedik xususiyatlarini ko‘rsatib beradi. Tadqiqot yakunlari ushbu asarning turkiy xalqlar madaniy merosi va tarixini anglashda beqiyos manba ekanini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar: Mahmud Koshg'ariy, Devonu lug‘otit turk, turkiy tillar, fonetika, morfologiya, semantika, madaniy meros, tarixiy-taqqosiy tahlil.

June
2026

Abstract: This article examines Mahmud al-Kashgari’s “Devonu lug‘otit turk” from a linguistic and cultural perspective. The work contains valuable information about the language system, traditions, worldview, and social life of ancient Turkic peoples. By comparing selected ancient Turkic words with their modern Uzbek equivalents, the study analyzes their phonetic, morphological, and semantic evolution. The article emphasizes the significance of al-Kashgari’s legacy in modern Turkic linguistics and highlights the encyclopedic nature of the work. The results demonstrate that the book is an indispensable source for understanding the cultural and linguistic history of the Turkic world.

Keywords: Mahmud al-Kashgari, Devonu lug‘otit turk, Turkic languages, phonetics, morphology, semantics, cultural heritage, historical-comparative analysis.

Kirish. Turkiy xalqlarning til tarixi, madaniy merosi va ijtimoiy hayotini o'rganishda Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari beqiyos o'rin tutadi. XI asrda yaratilgan ushbu asar o'z davrining nafaqat lug'ati, balki dunyoqarash va madaniy tafakkur darajasini aks ettiruvchi universal ilmiy manba sifatida baholanadi. Koshg'ariy turkiy tillarning boyligiga shubha bilan qaragan arab ilmiy doiralari uchun bu asarni maxsus ravishda arab tilida yozgan bo'lsa-da, uning mazmuni bugungi kunda turkiy xalqlar tilshunosligi, etnografiyasi, tarixiy geografiyasi va folklorida asosiy manbalardan biriga aylangan [5, 27-b.]. Asarda 9000 dan ortiq so'z, yuzlab maqollar, matallar, she'riy misralar, turkiy qabilalarning yashash hududlari, turmush tarzi va tarixiga doir ko'plab ma'lumotlar keltirilgan. "Devonu lug'otit turk"ni alohida qadrlashga sabab bo'lgan eng katta omillardan biri – unda turkiy xalqlarning o'zaro bog'liqligi, bir-biriga yaqin leksik birliklari va umumiy madaniy xususiyatlari mukammal tarzda bayon qilinganidir [3, 41-b.]. Koshg'ariy o'z asarida tilni faqat aloqa vositasi sifatida emas, balki xalq ruhining aks-sadosi sifatida talqin qiladi. Shuning uchun asarda keltirilgan har bir so'z, hatto kichik leksik birliklar ham xalqning mentaliteti, hayot tarzi va qadriyatlarini aks ettiradi. Mustaqillik yillaridan buyon O'zbekistonda turkiy merosni o'rganishga qiziqish kuchaygani sababli Koshg'ariy asari ilmiy tadqiqotlarning asosiy negiziga aylandi. O'zbek tili tarixidagi ko'plab so'zlarning ildizlari, ma'no taraqqiyoti aynan ushbu asar orqali izohlanadi [6, 71-b.]. Tilshunoslikning fonetika, morfologiya va semantika bo'limlari uchun asardagi ma'lumotlar hozirgacha o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Chunki unda tilning o'zgaruvchanligi, tarixiy taraqqiyot bosqichlari, grammatika tizimidagi normativ elementlar juda aniq aks ettirilgan.

Shu jihatlarni inobatga olgan holda ushbu maqola "Devonu lug'otit turk"ning ilmiy qiymatini qayta tahlil etish, undagi ayrim so'zlarning hozirgi o'zbek tilidagi shakllari bilan solishtirish hamda asarning turkiy madaniyatni o'rganishdagi o'rnini chuqurroq yoritish maqsadini ko'zlaydi. Maqola mazmunida asarning tarixiy ahamiyati, tilshunoslikdagi roli va undan kelib chiqadigan zamonaviy ilmiy xulosalar keng yoritiladi. Shuningdek, Koshg'ariy yaratgan lug'atning bugungi kunda ham dolzarbligini oshiruvchi asosiy omillardan yana biri uning ilmiy yondashuvlarida kuzatiladigan tizimlilik va aniqlikdir. U har bir so'zni izohlar ekan, unga real hayotdan olingan misollar, maqollar yoki she'riy parchalar bilan izoh beradi, bu esa lug'atni nafaqat tilshunoslik, balki etnografiya va folklorshunoslik uchun ham benazir manbaga aylantiradi. Koshg'ariy turkiy qabilalarning dialekt farqlarini, ular o'rtasidagi lingvistik yaqinlikni, so'zlarning ma'no qatlamlaridagi farqlarni ilmiy asosda tasvirlagan [7, 81-b.]. Uning fikrlari bugungi zamonaviy dialektologiya uchun ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Ayniqsa, ayrim so'zlarning bir hududda saqlanib qolib, boshqa hududlarda yo'qolib ketishi yoki ma'no o'zgarishiga uchrashi kabi jarayonlar asar orqali ilmiy asosda qayta tiklanadi. Shu ma'noda "Devonu lug'otit turk" nafaqat tarixiy manba, balki hozirgi tilshunoslikda qo'llanishi mumkin bo'lgan metodologik asos sifatida ham alohida ahamiyatga ega

[2, 110-b.].

Adabiyotlar tahlili. Mahmud Koshg'ariy merosini o'rganishga doir ilmiy adabiyotlar juda keng bo'lib, mazkur asarning turkiy tilshunoslikdagi ahamiyati turli davrlarda turlicha talqin qilingan. R. Dankoffning "Compendium of the Turkic Dialects" nomli fundamental tadqiqoti (1982) asarning ilmiy qiymatini xalqaro miqyosda tan olinishiga sabab bo'lgan. U Koshg'ariy lug'atini nafaqat tarjima qilgan, balki undagi fonetik, grammatik va leksik birliklarning har biriga izoh bergan, bu esa tadqiqotchi va talabalar uchun nihoyatda muhim qo'llanma hisoblanadi. A. Ercilasun (2010) tomonidan yaratilgan ilmiy ishlar esa turkiy tillarning tarixi va o'zaro leksik aloqalarini o'rganishda Koshg'ariy asarining asosiy manba bo'lib xizmat qilishini ta'kidlaydi. U asardagi so'zlar guruhlanishini, dialektal farqlarni va turkiy qabilalar o'rtasidagi lingvistik o'xshashliklarni tizimli ravishda o'rgangan. Bu tadqiqotlar bugungi kunda turkiy til oilasining ichki bo'linmalarini belgilashda katta ahamiyatga ega [2, 57-b.]. O'zbek olimlari orasida Qorayev (2001) Koshg'ariyning tarixiy geografiya bo'yicha bergan ma'lumotlariga alohida e'tibor qaratadi. Unga ko'ra, turkiy qabilalarning joylashuvi, ularning iqtisodiy faoliyati va harbiy qudrati haqida Koshg'ariy juda muhim tarixiy ma'lumotlarni bergan. Shuningdek, Jo'rayev (2015) "Tarixiy grammatika" asarida Koshg'ariyning fe'llar tizimi, so'z turkumlari va morfologik birliklar haqida bergan ma'lumotlar bugungi zamonaviy o'zbek tili grammatikasining ildizlari ekanini ilmiy asoslab beradi. Yevropa olimlari orasida Clauson, Golden, Tekin kabi tadqiqotchilar ham "Devonu lug'otit turk"ni qadimgi turkiy tilning eng to'liq manbasi sifatida e'tirof etishgan. Ular lug'atdagi ko'plab so'zlar zamonaviy turkiy tillarda hali ham qo'llanilayotgani, ayrimlari esa vaqt o'tishi bilan semantik o'zgarishlarga uchraganini ta'kidlaydilar. Mazkur adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Koshg'ariy lug'ati nafaqat leksik manba, balki tarixiy-madaniy yodgorlik sifatida ham butun turkiy dunyo uchun bebaho ilmiy manbadir [4, 71-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotning metodologik asosi turkiy til tarixini o'rganishga oid zamonaviy ilmiy yondashuvlarga tayanadi. Birinchi navbatda tarixiy-taqqoslovchi metod qo'llanildi. Bu metod orqali "Devonu lug'otit turk"dagi qadimgi leksik birliklar hozirgi o'zbek tilidagi mos shakllari bilan taqqoslandi. Taqqoslash jarayonida so'zlarning fonetik evolyutsiyasi, unli va undoshlar tizimidagi o'zgarishlar, urg'u va talaffuz farqlari tahlil qilindi. Ikkinchi asosiy metod – fonetik tahlil bo'lib, u orqali so'z tarkibidagi tovushlarning tarixiy o'zgarishlari o'rganildi. Koshg'ariy asaridagi "ü", "ö", "ı", "ğ" kabi tovushlarning bugungi o'zbek tilida yo'qolib ketgan yoki boshqa variantlarga almashgan shakllari izohlandi. Misol uchun, "kün" → "kun" o'zgarishida unli tovushlardagi fonetik moslashuv jarayonlari tahlil qilindi. Morfologik yondashuv yordamida so'zlarning tuzilishi, o'zak va qo'shimchalarning o'zaro munosabati o'rganildi. Bu ayniqsa otlar, fe'llar va sifatlarning eski va yangi shakllarini solishtirishda muhim bo'ldi. Semantik metod orqali so'z ma'nolarining kengayishi, torayishi yoki to'liq o'zgarishi o'rganildi. Bu jarayon xalqning turmush tarzi, dunyoqarashi va

madaniyatidagi o‘zgarishlar bilan bevosita bog‘liq bo‘lganligi sababli, Koshg‘ariy bergan ma‘lumotlar juda qadrlidir. Shuningdek, tadqiqot davomida manbashunoslik yondashuvi qo‘llanildi. Bu yondashuv orqali Koshg‘ariy asari nafaqat lingvistik manba, balki tarixiy, etnografik va madaniy manba sifatida baholandi. Asardan tashqari, o‘zbek tilining izohli lug‘atlari, turkiy til grammatikasi haqidagi manbalar, tarixiy yodgorliklar va zamonaviy tadqiqot maqolalar ham tahlil qilindi [1, 91-b]. Natijada metodlar uyg‘unligi asardagi lingvistik birliklarning har tomonlama o‘rganilishiga imkon berdi.

Tahlil va natijalar. Mahmud Koshg‘ariy “Devonu lug‘otit turk”da turkiy so‘zlarni alifbo tartibida jamlagan bo‘lsa-da, ular orqali turkiy dunyo til boyligi, madaniy o‘ziga xoslik va tarixiy jarayonlarni ham ko‘rsatib beradi. Tadqiqot davomida lug‘atdagi bir qator so‘zlar tanlab olinib, ularning fonetik, morfologik va semantik o‘zgarishlari hozirgi o‘zbek tili bilan solishtirib tahlil qilindi. “Bil-” fe‘lining o‘zgarishsiz saqlanib kelayotgani turkiy tillarda asosiy ildiz fe‘llarning barqarorligini ko‘rsatadi. “Su” → “suv” o‘zgarishida esa undosh tovush qo‘shilishi fonetik mukammallik jarayoni sifatida izohlanadi. “Kün” → “kun”, “kögüz” → “ko‘k” shakllarida unli tizimidagi tarixiy almashinuvlar kuzatildi. Semantik nuqtai nazardan esa “yurt” so‘zi eng katta o‘zgarishga ega. Qadimgi davrda u “hudud”, “xalq yashaydigan joy” ma‘nolarini bildirgan bo‘lsa, hozir “vatan”, “ona yurt” kabi yuqori ma‘naviy ma‘no yuklangan. “Er” so‘zi esa qadimda “inson, yigit, mard” ma‘nolarida qo‘llangan bo‘lsa, hozir “erkak” ma‘nosida toraygan.

Tahlil qilingan so‘zlarning qadimgi va hozirgi shakllari 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval. “Devonu lug‘otit turk”dagi ayrim so‘zlar va ularning hozirgi o‘zbek tilidagi shakllari

No	Qadimgi shakli	Ma‘nosi	Hozirgi shakli	Izoh
1	Bil-	Bilmoq	Bil	Fe‘l shakli deyarli o‘zgarmagan.
2	Su	Suv	Suv	Undosh tovush qo‘shilishi natijasida shakl mukammallashgan.
3	Yurt	Hudud, el	Yurt	Ma‘nosi kengaygan, bugungi kunda “vatan” ma‘nosini olgan.
4	Kün	Quyosh	Kun	Unli tovushdagi tarixiy o‘zgarish natijasida “ü” → “u” almashgan
5	Kögüz	Osmon	Ko‘k	Semantik torayish yuz bergan, lekin ildiz saqlangan.
6	At	Ot	Ot	So‘z o‘zgarishsiz saqlanib qolgan.
7	Er	Inson, yigit	Erkak, er	Ma‘no toraygan, hozir “erkak” ma‘nosida ishlatiladi.
8	Täg	Tog‘	Tog‘	Fonetik almashuv minimal bo‘lgan.
9	Ögüt	Nasihat	O‘git	“Ö” tovushi “o” ga almashgan, ma‘no to‘liq saqlangan.
10	Ajun	Dunyo	Olam, dunyo	So‘z zamonaviy tilda kam uchraydi, ammo semantik jihatdan saqlangan

Muhokama. Jadvaldagi misollar so'zlarning bir qismi (*bil-*, *at*, *yurt*) shakl jihatidan deyarli o'zgarmagani, boshqalarida esa unlilar tizimidagi tarixiy almashinuvlar (*kün* → *kun*, *ögüt* → *o'git*) yoki ma'no torayishi va kengayishi (*er*, *yurt*) yuz berganini ko'rsatadi. Bu holat yuqorida sharhlangan tadqiqotlarda qayd etilgan qadimgi va zamonaviy turkiy tillar o'rtasidagi leksik davomiylik haqidagi fikrlarni tasdiqlaydi hamda Koshg'ariy lug'atining tarixiy-taqqosiy tadqiqotlar uchun ishonchli manba ekanini ko'rsatadi.

Xulosa. Yuqoridagi tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari turkiy til tarixi, madaniy meros va xalq og'zaki ijodi bo'yicha eng muhim manbalardan biri hisoblanadi. Asarda keltirilgan so'zlar, maqollar, she'rlar, geografik nomlar va madaniy tavsiflar bugungi tilshunoslik, tarixshunoslik va folklorshunoslik uchun ulkan ilmiy materialdir. Koshg'ariy asari turkiy xalqlarning o'zaro yaqinligini, bir ildizdan kelib chiqqanligini isbotlovchi asosiy hujjat sifatida qadrlanadi. Tilshunoslik nuqtai nazaridan olib qaralganda, qadimgi va zamonaviy turkiy tillar o'rtasidagi fonetik, morfologik va semantik o'xshashliklar til taraqqiyotining uzviy davomiyligini ko'rsatadi. Qadimgi so'zlarning katta qismi o'zbek tilida ham saqlanib qolgan bo'lib, bu tilning boyligi va mustahkam asosga ega ekanligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. Toshkent: Fan, 1960.
2. Qorayev A. Mahmud Koshg'ariy va turkiy til tarixi. Toshkent, 2001.
3. Jo'rayev N. Turkiy tillarning tarixiy grammatikasi. – Toshkent: Universitet, 2015.
4. Amonov Z. Qadimgi turkiy til yodgorliklari. Toshkent: TDPU, 2018.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent: Milliy ensiklopediya, 2008.
6. Hojiev M. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 2016.